

НОТАТКИ

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
ДУХОБОРСЬКОЇ, МОЛОКАНСЬКОЇ
ТА СКОПЕЦЬКОЇ СЕКТ

Яна ІВЛЕВА

Характерною властивістю сучасної історичної науки є прагнення до повноти і репрезентативності джерельної бази досліджень, зокрема, за рахунок залучення до досліджень матеріалів різних архівних установ. Тому важливим завданням історичної науки є необхідність з'ясування закономірностей виникнення, відкладення та збереження документальних джерел з певної проблематики, створення їх класифікації, виявлення інформативного потенціалу.

У дослідженні виникнення та еволюції православного сектантства Таврійської губернії архівні джерела є найважливішою складовою джерельної бази. Це пояснюється, по-перше, тим, що історична література з сектантської проблематики є досить заідеологізованою і подає деформовані характеристики певних явищ життя православних сектантів. Об'єктивні обставини спонукали світських і церковних авторів дореволюційного часу, а також радянських дослідників до значних перекручень в дослідженні релігійного інакомислення. У творах лібералів і народників, навпаки, спостерігається тенденція до ідеалізації сектантства. На цьому тлі ступінь суб'єктивізму архівних джерел є значно меншим. По-друге, актуальним є визначення важливості введення до наукового обігу архівних джерел з історії православних сект Таврії, з огляду на їх значну кількість. По-третє, сучасна історична наука не має комплексного

© Івлева Я., 2010.

дослідження джерельної бази православного сектантства. Досі не окреслено коло джерел з проблеми, не визначені їх групи та різновиди, не встановлені особливості руху потоків документації тощо. Поодинокі дослідження сучасних авторів, присвячені духоборам, молоканам і скопцям, не містять ґрунтового дослідження саме джерельної бази православного сектантства (тим більше таврійського).

Стосовно публікацій з історії православного сектантства Таврії зазначимо, що комплексного дослідження, присвяченого історії таврійських духоборів, молокан і скопців першої половини XIX ст., в історіографії немає. Серед досліджень сектантства в загальноукраїнському масштабі необхідно назвати праці Л.Шугасової¹ та Т. Нагорної², у яких приділено увагу й таврійським сектантам.

У статті увагу зосереджено на комплексі джерел Державного архіву Одеської області, що розкривають історію таврійських православних сект духоборів, молокан і скопців першої половини XIX ст. Хоча загальна їх кількість не є дуже великою (як, наприклад, у фондах Державного архіву в Автономній Республіці Крим), однак з огляду на низку показників ці джерела є дуже цінними для дослідження історії таврійського сектантства.

На початку XIX ст. на півночі Таврійської губернії утворилися компактні поселення православних сектантів³. Першими у губернії з'являються духобори, що отримали від Олександра I право оселитися в губернії на пільгових умовах (1802 р.). З часом вони заснували на Молочних водах низку поселень, розвинувши значну економічну діяльність. Лідери сект навіть спробували створити комуну на засадах спільності майна та рівноправ'я, однак згодом вони зосередили у своїх руках все майно общини. Це викликало обурення рядових духоборів, у відповідь на що лідери секти почали розправу з незадоволеними. Це привернуло увагу влади, почалися слідства. Внаслідок цього у 1840-х рр. духобори були масово виселені з Таврійської губернії в Закавказзя. Перші молокани з'явилися в губернії разом з духоборами, однак організована поява їх припадає на 1816-1817 рр. Вони також заснували три поселення, де зосередилося декілька тисяч людей, діяльність яких суттєво вплинула на розвиток краю.

Однак вже з 1830-х рр. молокани самі стали виселятися з губернії, з цього часу вони втрачають свої позиції в економіці. Подальша їх історія характеризується поступовим обмеженням прав з боку влади і занепадом самої общини, що почала розпадатися на окремі течії та толки. Появу скопців у губернії визначити важко, тому що за характером свого вчення вони не афішували свої релігійні переконання. Ймовіріше, що вони з'явилися в Таврії наприкінці першої чверті XIX ст., близько 1820 р. Так само мало відомо щодо їх образу

життя та кінцевого етапу історії в губернії. Зосереджувалися скопецькі общини в Бердянському повіті, однак вони проживали і в інших місцях губернії (порівняно з духоборами й молоканами загальна їх чисельність у губернії була невеликою). Скопці постійно перебували у полі зору влади як найнебезпечніша секта⁴, що виявлялося у виданні низки розпоряджень щодо обмеження їх прав і навіть виселення з губернії в якості покарання за оскотчення. Таким чином, православні сектанти, незважаючи на короткий час перебування в Таврійській губернії, відіграли значну роль у її житті, особливо в економічному плані.

На процес формування корпусу джерел з означеної теми і фондоутворення на всіх рівнях державної влади впливала система управління та специфіка адміністративного устрою на окремих територіях країни. З приєднанням Таврії до Російської імперії на її території було впроваджено російську систему територіально-адміністративного розподілу земель та управління ними. Основними адміністративно-територіальними одиницями імперії цього часу були губернії та повіти. Таврійська губернія була створена відповідно до указу Олександра I 8 жовтня 1802 р. До її складу входили сім повітів: чотири кримських (Сімферопольський, Феодосійський, Євпаторійський і Перекопський) і три за межами Криму (Дніпровський, Мелітопольський і Фанагорійський). Останній невдовзі був перейменований у Тмутараканський; у 1820 р. його було передано до управління Кавказького краю. У 1837 р. від Сімферопольського повіту відокремився і став самостійною адміністративною одиницею Ялтинський повіт; пізніше з'явився Бердянський. Губернським містом став Сімферополь⁵.

Специфіка адміністративного устрою, в свою чергу, обумовила особливості системи справочинства й визначила закономірності продукування архівних джерел. Зокрема на формування джерельного комплексу з історії православного сектантства на Півдні України вплинула міністерська система справочинства (заснування міністерств хронологічно співпало з появою в Таврії православних сектантів), яка мала деякі особливості на цій території. Прикордонне положення губернії привернуло пильну увагу центральної влади, що виявлялось в розширенні повноважень глави місцевої адміністрації (іноді це навіть призводило до протиріч у внутрішній політиці й зіткнень окремих гілок влади).

Також не можна ігнорувати той факт, що проблеми сектантів постійно перебували у полі зору державної влади. Це зумовило необхідність надходження найповнішої інформації стосовно релігійних іншодумців зі всіх регіонів імперії. З огляду на виникнення та функціонування в Таврійській губернії значних за чисельністю та впливом общин влада була особливо зацікавлена в отриманні відомостей стосовно цього регіону. Цей фактор позитивно вплинув на формування джерельної бази історії таврійського сектантства.

Простеживши наявність архівних джерел з історії таврійського православного сектантства у вітчизняних архівосховищах, визначаємо, що в фондах Державного архіву Одеської області знаходиться на зберіганні переважно документація центру губерньської влади – управління генерал-губернатора.

Імперська адміністративно-територіальна система передбачала об'єднання губерній в окремі генерал-губернаторства. Генерал-губернаторства створювались там, де була в цьому найгостріша потреба, зумовлена внутрішньополітичною ситуацією. Таврійська губернія входила до складу Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства. Генерал-губернатор був главою місцевої адміністрації декількох губерній, що входили до генерал-губернаторства, йому підпорядковувалися всі місцеві цивільні й військові установи. До 1860-х рр. генерал-губернатор мав також право контролю над діяльністю судових органів довірених йому губерній. У зв'язку з особливим прикордонним положенням Новоросії генерал-губернатор мав і певні дипло-матичні функції, для виконання яких в його управлінні існував спеціальний дипломатичний відділ. Його зв'язок зі всіма урядовими установами губерній здійснювався через канцелярію.

У 1775 р. було створено Управління генерал-губернатора Новоросійської та Азовської губерній, яке протягом часу неодноразово змінювало свою назву. У 1802 р. воно називалося Управління Новоросійського генерал-губернатора, а з 1828 р. (коли до ведення генерал-губернатора перейшла Бессарабська область) – Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. Крім того, під владою генерал-губернатора як самостійні адміністративні одиниці перебували також Одеське, Таганрозьке, Феодосійське та Керч-Єнікальське градоначальства, а також Севастопольське та Миколаївське військові губернаторства. З 1805 р. центром генерал-губернаторства стала Одеса. У 1874 р. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора було ліквідовано. Найбільш відомими генерал-губернаторами цього регіону були Е. де Ришельє, О. Ланжерон, М. Воронцов, які відіграли значну роль у житті таврійських сектантів. Управління генерал-губернатора вело листування з вищими й центральними органами влади Росії у питаннях адміністративного устрою краю, до генерал-губернатора надходили укази й розпорядження щодо заселення Ново-росії. Губернатори й градоначальники звітували перед ним про економічний стан, благоустрій губерній, а також з найбільш важливих питань життя краю. Генерал-губернатор спостерігав за виконанням законів в довірених його управлінню губерніях. Особливу його увагу привертала сектанти, за якими він мав вести пильний нагляд.

Фонд Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Державного архіву Одеської області (ф. № 1) налічує близько 30 тис. одиниць

збереження за 1803-1874 рр. У ньому містяться джерела стосовно заселення Криму, укази Сенату щодо пільг переселенцям до Новоросійського краю, листування з приводу подовження цих пільг і надання фінансової допомоги переселенцям; матеріали стосовно адміністративного устрою південних губерній, заснування поселень і містечок, створення органів управління та ін. У фонді зберігаються звіти губернаторів, градоначальників про економічне становище краю, розвиток торгівлі через порти та гавані, благоустрій міст, також джерела щодо селянських виступів, підготовки та проведення реформи 1861 р.

Джерела з історії таврійських сектантів у матеріалах цього фонду представлені в невеликій кількості (близько 40 справ, з яких за досліджуваний період – 24). Вони містять інформацію стосовно найбільш актуальних сторін життя (насамперед, про появу сектантів у губернії, їх правовий статус, масові переселення 1840-х рр.). Крім того, матеріали фонду надають відомості щодо віровчення сектантів, зафіксовані світськими особами, а не релігійними чинами (хоча це питання цілком перебувало у прерогативі останніх, що й відбилося у друкованих працях і пресі XIX ст.)⁶. На окрему увагу заслуговують оповідні (наративні) джерела (рукописи А. Скальковського, Й. Корніса), що стосуються даної проблематики (загалом у архівах України та Росії вони представлені досить невеликою кількістю).

Виявлені у фонді Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора 24 справи стосуються історії духоборської (13 справ), молоканської (8) та скопецької (3) сект⁷.

Найбільш чисельними й інформативними є джерела, що стосуються історії таврійських духоборів. З-поміж них виокремимо справу № 3⁸, яку слід розглянути детальніше. Справа містить характеристику земельних аспектів поселення духоборів на Молочних водах на початку XIX ст. З усіх виявлених документів щодо таврійських сектантів це найбільш ранні відомості та дані про появу духоборів і молокан у Таврії. Так, 16 квітня 1802 р. міністр внутрішніх справ В.Кочубей доводив до відома Херсонського військового губернатора А. Розенберга, що духобори, які були поселені на Молочних водах, у своєму проханні зазначали, що не отримали тих благ, які їм були обіцяні. Вони скаржилися на сусідів-ногайців, які крали їх коней і навіть вбили двох духоборів (які шукали коней). Крім того, вони не отримали пільг, які їм мали бути надані імператорською ласкою, – звільнення на 5 років від плати податків і надання грошової допомоги по 100 руб. на сім'ю. Грошей не отримав ніхто, а від податків звільнили лише 120 людей із засланих за духоборство. Скарги духоборів Кочубей установленим порядком довів до відома імператора, який наказав з'ясувати всі обставини справи, що й було передано Розенбергу через міністра. З пізнішого

листування А. Розенберга з Таврійським губернатором Д. Мертваго з'ясувалося, що в 1802 р. імператор наказав видавати гроші лише засланим за духоборство, пояснюючи це значною кількістю бажаючих переселитися на Молочні води (серед них багато хто назвалися духоборами задля переселення). З цього ж приводу у справі вміщено листування Таврійського губернатора з Палатою кримінального суду, Катеринославської та Таврійської казенних палат та ін., а також виписку зі справи щодо поселених у Мелітопольському повіті духоборів 1804 р. Вона описує перший етап переселення духоборів до Таврії, надає статистичні відомості щодо поселенців, детально характеризує наділення їх землею. Справа також містить численні іменні списки переселенців, зокрема список духоборів Мелітопольського повіту, зроблений Казенною Експедицією Таврійського губернського правління. Він нараховує 215 чоловіків і 149 жінок, що отримали земельні ділянки для ведення господарства⁹.

Детальнішу інформацію надає відомість щодо чисельності духоборів, кількості їх поселень й об'єму землі, що знаходилася в їх володінні (щоправда для більш пізнього періоду – 1817 р.). Таким чином, з цих матеріалів відома загальна кількість духоборів, що на цей час мешкали у Таврії, – у восьми поселеннях загалом 1163 людини, у володінні яких знаходилося 41714 дес. придатної землі та 3826 дес. непридатної. До того ж потік нових переселенців не переривався. Це були переважно вихідці з Кавказької і Тамбовської губерній¹⁰, а також з Архангельської, Тобольської, Воронежської, Катеринославської губерній. У справі вміщено документи, що характеризують наділення духоборців землею, наведені списки їх землеволодінь.

Окремої уваги заслуговують документи, що характеризують взаємини духоборів з представниками протестантських сект Півдня України, зокрема менонітами. Так, справа № 9¹¹ містить матеріали стосовно спору щодо ділянки землі, розташованої біля річки Молочної на межі духоборських і менонітських земель. З наявного у справі листування Таврійського губернатора з Херсонським військовим губернатором відомо, що сутність суперечки полягала в різних назвах цієї ділянки землі. З'ясувати право власності на землю було доручено Катеринославській межовій конторі, яка не дуже поспішала з вирішенням покладеного на неї завдання. Зрештою було доведено право менонітів на цю ділянку.

Найбільш актуальним питанням історії духоборів є їх правовий статус і взаємини з державною владою. Більшість дослідників¹² вказує на тенденцію щодо поступового обмеження їх прав і зростання напруги у стосунках з владою, яка вбачала в них серйозну загрозу суспільно-політичному ладу. Це, зокрема, підтверджує зміст справи №58¹³, датованої 1840 р., яка стосується

заборони наймати рекрут з іновірців і необхідності відбування духоборами рекрутської повинності. Духоборам лише раз дозволили представити квитанції в залік рекрутів, надалі ж вони зобов'язувалися відбувати рекрутську службу самостійно.

Останнім етапом історії духоборів на Молочних водах стало виселення їх наприкінці XIX ст. з Таврії. Переселенню духоборів з метою залучення їх до православ'я за Кавказ у фонді присвячена низка джерел. Це справи за 1841¹⁴, 1842¹⁵, 1843¹⁶, 1844¹⁷ та 1845¹⁸ рр. – відповідно переселення першої, другої, третьої, четвертої та п'ятої партій духоборів. Вони є доволі значними за обсягом і містять справочинство комісії, що була спеціально створена для організації переселення. Матеріали справ містять перелік заходів влади, списки переселенців до Закавказзя, а також статистичні дані щодо захворюваності й смертності у ході переселення. Відомо, що деякі духобори з числа переселених за Кавказ змушені були там прийняти православ'я, щоб повернутися до Таврії. Вони також отримали від влади деякі пільги, зокрема звільнення від сплати податків на 3 роки. Ці події детально ілюструє справа № 78¹⁹.

У фонді Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора зберігається також справа²⁰, яка характеризує таврійських духоборів і молокан. Поєднання відомостей щодо цих сект в одній справі пояснюється тим, що протягом першої половини XIX ст. вони за сутністю свого вчення сприймалися як схожі релігійні напрями або ж зовсім ототожнювалися. Ця справа датована 1838 роком і містить відомості, отримані в ході ревізії державного майна у Таврійській губернії, яку проводив колезький радник Кеппен. За результатами ревізії він доповідав міністрові державного майна про реальне становище духоборів і молокан. За словами радника, більшість молокан не розділяла загальних поглядів молокан (зокрема, вони не вважали необхідним підкорятися державній владі) і визнавала авторитет царя, а духобори були обурені злочинами лідерів секти, тому їх можна було залучити до православ'я. Імператор наказав вжити заходів для того, щоб сектанти виконували всі державні обов'язки й зблизилися з православною церквою. Серед матеріалів справи викликає інтерес записка щодо духоборів і молокан Таврійської губернії, у якій викладені основні заходи, що мали здійснити Таврійський губернатор і радник Кеппен. Стосовно молокан дії були відносно ліберальними: встановити особливу опіку над тими, хто мав намір прийняти православ'я; наблизити молокан до вчення офіційної церкви, забезпечивши спілкування з духовенством; «шкідливих» видалити у інші поселення та ін. Стосовно духоборів – а саме щодо лідерів Калмикова і Жихарева – належало діяти суворіше: наказувалося виявити їх участь у здійсненні злочинів (якщо винні – взяти під стражу, ні – заслати до найвіддаленішого монастиря). Щодо інших

духоборів необхідно було провести відповідну роботу з переконання, послідовно наverting їх до православ'я. Документи справи містять дані, які розкривають появу духоборів і молокан у губернії за часів Олександра I, їх економічний стан та ін. Детально розглянуті розташування та побут сектантських поселень (3 молоканських і 9 духоборських), наведені статистичні дані, проаналізовані земельні питання. Крім того, описані обряди і таїнства сектантів, а також заходи влади щодо обмеження їх правового статусу. Особливу увагу приділено характеристиці лідерів сект і їх зловживанням (особливо духоборським). Так, до рапорту Мелітопольського повітового стряпчого Новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові Воронцову від 6 грудня 1840 р. додавалася відомість, складена на підставі вирішених у сенаті справ щодо злочинів духоборів Мелітопольського повіту, яка зафіксувала 53 злочини протягом 1831-1840 рр. Серед них найбільше підпалів (11), крадіжок (11), а також 12 випадків смерті від фізичних пошкоджень²¹. Цей документ є досить цінним для кінцевого етапу життя духоборів у Таврії.

Що стосується безпосередньо молокан, то у фонді зберігається значно менше документів, які б розкривали історію саме цієї секти. Ці документи описують переважно загальний правовий статус молокан, характеризуючи обмеження їх прав, що діяли по всій Російській імперії. Це, зокрема, заборони щодо права наймати в робітники православний люд²², представляти за себе рекрут²³, купувати землі та інше майно за межами своїх поселень²⁴, а також заходи по перешкоджанню поширенню молоканської секти²⁵.

Відносно скопців джерельна база Одеського архіву є ще нечисленнішою. Лише одна справа, присвячена таврійським скопцям, заслуговує уваги. Вона датована 1845-1851 рр. і характеризує скопецькі зловживання (про які доніс житель м. Бердянська Л. Новиков)²⁶. У цьому контексті наводяться деякі статистичні відомості щодо скопців, аналізується їх віровчення й побут. Серед зловживань названі підробка монет, печаток, виготовлення фальшивих білетів новоприйнятим до секти, оскоплення останніх. Місцевими владними структурами були виявлені лідери секти, які були віддані під суд. Поява скопців у Таврії датується 1820 р., зазначається, що з того часу їх чисельність зростає до 400 осіб, але оскоплених залишилося лише двоє. Також у справі наводяться відомості щодо віровчення, збори скопців для молитви та ін²⁷.

Таким чином, джерела з історії православного сектантства Таврійської губернії першої половини XIX ст., що зосереджені в фонді Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Державного архіву Одеської області представлені документацією, що відклалася внаслідок діяльності губернської влади, а також листуванням з вищою та центральною владою країни.

Крім того, важливим джерелом з історії православних сект Таврії, зокрема духоборів і молокан, є фонд менонітської общини Бердянського повіту Таврійської губернії (фонд № 89). У фонді зберігається 14 справ: 8 щодо духоборів і 6 відносно молокан. Справа з випискою зі слідчого процесу щодо духоборів Мелітопольського повіту 1836 р. – єдиний документ такого роду з-поміж виявлених нами в результаті суцільної архівної евристики в архівах України і Російської Федерації джерел щодо таврійських сектантів. На жаль, справа містить лише частину виписки, що стосується вбивств, здійснених у восьми духоборських поселеннях. Загалом вона детально, із залученням показів і опитування причетних осіб, описує 15 смертних випадків (1 вбивство – жінки), що були або скоєні духоборами, або ж останні були до них причетними²⁸. Серед вбитих – двоє воєнних дезертирів, двоє торговців, двоє навернених до православ'я та ін.

Стосовно молокан виокремимо справу, яка містить іменний список «істинно духовних християн» (молокан – *І.Я.*), що переселялися з різних губерній до селища Нововасилівки Мелітопольського повіту на ділянку землі під № 5. Список датовано 1 лютим 1825 р., він нараховує 804 особи, серед яких 404 чоловіки (124 – хлопчики віком від 0,5 до 9 років) і 400 жінок²⁹. За чисельністю це найбільший зі всіх віднайдених нами списків молокан-переселенців до Таврії.

Окрему групу матеріалів фонду менонітської общини складають справи, що характеризують віровчення духоборів і молокан. Це записки меноніта Й. Корніса німецькою та російською мовами, що поряд з викладом історії сект детально характеризують і віровчення. Важливо, що вони не були опубліковані автором.

Найбільш докладною є записка «О догматах духоборчества»³⁰, у якій автор датував появу духоборів на Молочних водах 1801 роком. Він детально виклав догматику й обрядність сектантів, вказав на їх походження, описав економічний та суспільний лад, навів духоборське тлумачення назви й сутності їх віри. Характеризуючи сучасний автору стан сектантства, він вважав, що на цьому етапі вони були вже ближче до язичників, ніж до вчення Христа. Він підкреслював застійні явища, що спостерігалися у секті, вказував на моральну деградацію багатьох її членів. Це, на його думку, стало приводом для розчарування й стимулом до подальшого прийняття значною частиною духоборів православ'я. Загалом він робив висновок, що духобори – це народ без релігії³¹. Характеризуючи таким чином духоборів загалом негативно, автор однак підкреслював їх працьовитість, тверезий спосіб життя, ефективні способи ведення господарства.

Й. Корніс також охарактеризував історію, побут і віровчення молокан у двох німецькомовних записках 1839³² і 1844³³ рр. У першому документі він датував

появу молокан 1822-1823 рр., вказував на заснування ними трьох поселень (Нововасилівка, Астраханка, Новоспаське), наводив статистичні дані щодо їх населення (всього на 1839 р. було 2797 осіб – 1350 чоловіків, 1447 – жінок³⁴). У записці 1844 р. автор вказував, що на 1825 р. молокан у Таврії налічувалося 798 осіб (398 чоловіків і 400 жінок), переважно переселенців з Катеринославської губернії та земель донських козаків³⁵.

Нарешті зазначимо ще одну справу з фонду особового походження, яка стосується таврійських молокан. Це справа № 32 фонду А. Скальковського³⁶, представлена неопублікованим автором рукописом про молокан. Історик описав появу молокан у губернії, вважаючи, що вони з'явилися тут разом з духоборами – у 1802 р. Але така рання поява молокан у Таврії не підтверджується жодними документальними даними. На нашу думку, можна стверджувати лише про епізодичні випадки переселень молокан, які за духом вчення були близькі до духоборів, тому влада не бачила суттєвих розбіжностей у вірі. За свідченням А. Скальковського, молокани отримали різні пільги строком на 5 років, по 15 дес. землі та право вільно виконувати свої обряди. Їм заборонялося лише називати свої селища іменами святих і поширювати своє вчення на православних. Вони самі обрали найвіддаленіші місця на лівому березі р. Молочної, де заснували три селища: Астраханку, Новоспаське та Нововасилівку. У 1840-х рр. 100 сімей (близько 600 людей) переселилося до м. Бердянська.

Отже, у фондах місцевих владних структур, релігійних установ і фондах особового походження Державного архіву Одеської області зберігається низка справ, що характеризують появу та еволюцію православного сектантства Таврійської губернії протягом першої половини ХІХ ст. Ці документи розкривають різні сторони життя таврійських сектантів та їх правовий статус, наводять статистичні відомості, характеризують віровчення.

Таким чином, архівні джерела з історії православного сектантства Таврійської губернії вигідно відрізняються від друкованих праць ХІХ ст. Насамперед вони зосереджують увагу на житті саме таврійських сектантів (на відміну від загальних друкованих праць, що лише фрагментарно освітлюють цей регіон у масштабі загальноімперського розвитку сектантства³⁷). Архівні джерела також більш насичені деталями, описом певних сторін життя сектантів, що пов'язано з особливостями фіксації інформації у системі справочинства Росії першої половини ХІХ ст. Крім того, ступінь суб'єктивізму архівних документів є значно меншим, хоча й не можна вважати, що вони цілком об'єктивно зображають історичну дійсність.

Загалом, доводиться констатувати, що джерельна база досліджень дореволюційного часу є надзвичайно бідною, переважає тенденційний підхід до відбору

і використання джерел. Більшість з виявлених архівних документів не була предметом уваги дослідників. Особливо це стосується групи документів, що характеризують переселення сектантів наприкінці першої половини XIX ст. до Закавказзя. Як правило, дореволюційні дослідники лише вказували на сам факт переселення, зрідка конкретизуючи його хронологічними і географічними рамками. Автори офіційно-охоронного напрямку³⁸ залучали також владні розпорядження щодо організації переселення. Однак у жодній праці XIX ст. не зустрічаємо інформації щодо маршруту і ходу переселення, труднощів і загального стану переселенців, детальних статистичних відомостей. Зазначимо, що до сьогодення ситуація не дуже змінилася: поодинокі дослідження сучасних авторів також не містять ґрунтовного опрацювання й аналізу архівних джерел з історії православного сектантства Таврійської губернії. Саме тому необхідно звернутися до вивчення архівних джерел з даної проблематики і залучення їх до джерельної бази досліджень православних сект Таврії, що дозволить більш детально вивчити окремі малодосліджені сторінки життя сектантів.

¹ Шугаєва Л.М. Православне сектантство в Україні: суспільно-духовні витоки, особливості трансформації: Дис... докт. філос. наук. – К., 2007. – 409 с.

² Нагорна Т.В. Духовні християни в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть: Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007. – 243 с.

³ Традиційно духоборів і молокан вважають представниками раціоналістичного напрямку православного сектантства, а скопців – містичного (у цьому аспекті вказують на їх спільні корені з хлістівською сектою).

⁴ Завдяки проповіді необхідності оскоплення (видалення статевих органів як засіб очищення від гріха і шлях до спасіння) вони переслідувалися державною владою й засуджувалися офіційною православною церквою.

⁵ Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК). – Огляд фонду № 26 «Канцелярия Таврического гражданского губернатора». – Арк. 2-3.

⁶ Арсеній. Беседы православного христианина с молоканами. – М.: Типогр. И.Ефимова, 1888. – 566 с.; Гермоген, епископ Псковский и Порховский, бывший Таврический и Симферопольский. Таврическая епархия. – Псков: Типогр. губернского правления, 1887. – 520 с.; Гурий, епископ Таврический. О скопческом учении по последним о нем известиям. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1877. – 184 с.; Петровский С., протоиерей. Молокане или «Духовные христиане». – Одесса: «Славянская» типография Е.Хрисогелос, 1908. – 42 с.; Сердобольский А. Раскол и сектантство в Таврической Епархии // Таврические епархиальные ведомости. – 1892. – № 9. – С. 390-423; Тихвинский П. Сектанты у Его Преосвященства Епископа Николая // Таврические епархиальные ведомости. – 1899. – № 7. – С. 505-511.

⁷ З цієї кількості на зберіганні у фонді знаходиться 20 справ (11, 6 та 3 відповідно; загалом близько 800 документів), а ще 4 справи було втрачено.

⁸ Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 219. – Спр. 3. – 462 арк. (О Духоборцах вообще, и о поселении их. 1803-1823 pp.).

⁹ Там само. – Арк. 100-111 зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 306.

¹¹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 219. – Спр. 9. – 29 арк. (О спорном участке земли у речки Молочной на Границе между Менонистами и Духоборцами. 1815-1817 pp.).

¹² Варадинов Н. История Министерства Внутренних дел. Т. 8. История распоряжений по расколу. – СПб: Типогр. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863. – 656 с.; Гермоген, епископ Псковский и Порховский, бывший Таврический и Симферопольский. Таврическая епархия. – Псков: Типогр. губернского правления, 1887. – 520 с.; Кутепов Н. Краткая история и вероучение русских рационалистических и мистических ересей: духоборцев, молокан, десного братства, штундобаптистов, пашковцев, толстовцев, хлыстов и скопцов. Издание 4, исправленное и дополн. – Новочеркасск: Частная Донская Типография, 1910. – 94 с.; Лебедев А. Духоборцы в Слободской Украине. – Харьков: Типогр/Губернского правления, 1890. – 31 с.; Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. Издание второе, передел. и дополн. – К.: Университетская типография (И. Завадского), 1882. – 282 с.

¹³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 150. – Спр. 58. – 13 арк. (По ходатайству духоборцев Мелитопольского уезда, представить за себя имеющиеся у них Зачетные рекрутские квитанции. 1840 p.).

¹⁴ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 151. – Спр. 77. – 402 арк. (О духоборцах в Таврической Губернии и мерах к обращению их в Православную веру. 1841 p.).

¹⁵ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 152. – Спр. 16. – 357 арк. (О духоборцах в Таврической Губернии и мерах к обращению их в Православную веру. 1842 p.).

¹⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 153. – Спр. 9. – 502 арк. (О духоборцах в Таврической Губернии и мерах к обращению их в Православную веру. 1843 p.).

¹⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 154. – Спр. 23. – 385 арк. (О духоборцах в Таврической Губернии и мерах к обращению их в Православную веру. 1844 p.).

¹⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 166. – Спр. 32. – 282 арк. (О духоборцах в Таврической Губернии и мерах к обращению их в Православную веру. 1845 p.).

¹⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 166. – Спр. 78. – 20 арк. (О льготе принявшим Православие за Кавказом из Мелитопольских духоборцев, и возвратившимся на прежнее место жительства в Таврическую Губернию. 1845-1846 pp.).

²⁰ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 200. – Спр. 52. – 128 арк. (О малаканах и духоборцах в Таврической губернии. 1838 p.).

²¹ Там само. – Арк. 125-125 зв.

²² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 200. – Спр. 11. (По отношению Министра внутренних дел, касательно недозволения Малаканам иметь у себя в работниках людей православного Исповедания. 1836 p.).

²³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 200. – Спр. 46. (О воспрещении Малаканам нанимать за себя в рекруты. 1838 p.).

²⁴ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 87. – 37 арк. (Относительно приобретения Малаканами и Духоборцами земель и проч. имущества вне их поселений и вообще о духоборцах и их сектах. 1839 p.).

²⁵ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 200. – Спр. 35. (О мерах к преграждению распространения секты Малаканов. 1837 р.).

²⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 166. – Спр. 33. – 103 арк. (По доносу Бердянского мещанина Л. Новикова о скопцах в Таврической Губернии. 1845-1851 рр.).

²⁷ ГААРК. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 922. – 135 арк. (Об исследовании доноса мещанина Новикова о скопцах в г. Бердянске и других местах Таврической губернии находящихся. 1843-1851 рр.). Слід зазначити, що матеріали цієї справи дублюються з даними справи № 922 фонду Таврійського губернатора Державного архіву в Автономній Республіці Крим, що дещо знижує їх цінність.

²⁸ ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 399. – 49 арк. (Выписка из следственного дела о Духоборах и Малаканских Колонистах Мелитопольского уезда. 1836 р.).

²⁹ ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 78. – 14 арк. (Именной список «истинных духовных христиан» переселившихся в Таврическую губернию. 1825 р.).

³⁰ ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 392. – 17 арк. (О догматах духоборчества. 1836р.).

³¹ Там само. – Арк. 15 зв.

³² ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 548. – 18 арк. (Описание И. Корнисом секты молокан на реке Молочной. 1839 р.).

³³ ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 1053. – 3 арк. (Заметки о молоканах. 1844 р.).

³⁴ ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 548. – Арк. 17. (Описание И. Корнисом секты молокан на реке Молочной. 1839 р.).

³⁵ ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 1053. – Арк. 1 (Заметки о молоканах. 1844 р.).

³⁶ ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 32. – 1 арк. (Рукопись о Малаканах).

³⁷ Кутепов Н. Краткая история и вероучение русских рационалистических и мистических ересей: духоборцев, молокан, десного братства, штундобаптистов, пашковцев, толстовцев, хлыстов и скопцов. Изд-е 4, исправл. и дополн. – Новочеркасск: Частная Донская Типогр., 1910. – 94 с.; Лебедев А. Духоборцы в Слободской Украине. – Харьков: Типогр. Губернского правления, 1890. – 31 с.; Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. Издание второе, передел. и дополн. – К.: Университетская типогр. (И.Завадского), 1882. – 282 с.; Пругавин А.С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. – М.: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1905. – 94 с.; Юзов И. Русские дисиденты Староверы и духовные христиане. Ч.2. Духовные христиане. – СПб.: Типография А.М. Котомина, 1881. – 226 с.

³⁸ Варадинов Н. История Министерства Внутренних дел. Т. 8. История распоряжений по расколу. – СПб., 1863. – 656 с.; Кельсиев В. Сборник правительственных сведений о раскольниках. – Лондон, 1861. – Вып. 2. – 298 с.